

ТРАНСФОРМАЦІЯ МОДЕЛІ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ В ДОБУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Проаналізовано основні трансформаційні тенденції формування моделі культурного простору у вимірах глобалізаційних інтеграційних процесів, визначено фундаментальні засади змістовної сутності культурного простору, показано його вплив на суспільні культуротворчі явища. При цьому аналіз було проведено за допомогою культурологічної компаративістики.

Ключові слова: культура, модель культурного простору, глобалізація, цивілізація, культурологічна компаративістика, трансформаційні процеси.

Аннотация. Проанализировано основные трансформационные тенденции формирования модели культурного пространства в измерениях глобализационных интеграционных процессов, определено фундаментальные основы содержательной сущности культурного пространства, показано его влияние на общественные культуротворческие явления. При этом анализ был проведен при помощи культурологической компаративистики.

Ключевые слова: культура, модель культурного пространства, глобализация, цивилизация, культурологическая компаративистика, трансформационные процессы.

Summary. The author analyses the principal transformation trends of the development of the pattern of cultural environment in the context of the processes of globalization integration. The fundamentals of content of cultural environment are determined; its influence on social culture creating phenomena is presented. The analysis has been carried out by means of comparative studies. Contemporary methodological crisis in humanities' impels the researchers to retrieve new approach and methods to analyse the processes emerging in the era of globalization. This issue becomes even more important in cultural studies. The analysis of methodological means of comparative studies of the cultural process is important for the emergence and development of the pattern of cultural environment in the time and global dimension. The notion "cultural environment" is usually mentioned in humanitarian studies, especially

actively after the 1950s, while the development of environmental concepts reinforced the necessity of the new "space-time" related conception of the world, combining the Space and Consciousness, the notion of cultural space or cultural environment attains core significance, based on the phenomenon of human consciousness and activity. The main differences are seen in the attitude of human being as a perceiving individual. Nonetheless the literature introspection sums up that there is a strong necessity to detect the dynamic modelling transnational cultural space of the modern world and to determine the methodological approaches for the further research and systematization of basic characteristics. Finding the patterns for the transnational cultural environment as the unified field of real and virtual intercultural interactions fosters the development of global units of mutual influence of cultural phenomena. Such interaction is gradually formed in spiritual life of individual, promoting the emergence of new common and individual identities. Disclosing the existent experience in cultural studies we can assume that the cultural environment is understood in various studies and concepts as multivariate, changing and dynamic environment. The cultural introspection of sources and papers dealing with the issues of cultural environment's patterns in the era of globalization allows to define the genesis and evolution of environmental space of culture, to outline the content subject of cultural environment, to identify the level of globalization and alter-globalising processes in evolution patterns of the environmental cultural fields, to describe the processes of communication in interactive modes of culture of different peoples, which, along with the protection of national traditions have to take part in shaping global culture, and finally the analysis made allows to take into account the ethnic principle in the study of the cultural environment that highlights the bright pages of transformation of national cultures in the age of globalization. Moreover, it should be outlined that mentioned above is possible through the means of comparative cultural methodological possibilities.

Key words: culture, model, cultural environment, globalization, civilization, cultural comparative studies, transformation processes.

Трансформаційні тенденції еволюції сучасної цивілізації вносять суттєві корективи у розвиток людини, суспільства та національних і світових культур. Саме цивілізаційні виклики, які постають перед культурою в добу глобалізації багато у чому вирішують майбутнє людства. Особливо актуальним питанням сьогодення є формування культурного простору, від якого залежить ефективність процесів культуротворення суспільства як такого, його майбуття.

Метою статті є аналіз основних трансформаційних тенденцій формування культурного простору

у вимірах світових глобалізаційних процесів та за допомогою культурологічної компаративістики окреслити його вплив на процеси культуротворення та існування як суспільства в цілому, так і людини зокрема.

Основний зміст. Перш за все слід зауважити, що одним із каменів спотикання на шляху вирішення поставленої мети є проблема методологічного інструментарію. Адже в посткомуністичному регіоні після розпаду Радянського Союзу та соціалістичного блоку остаточно втратила значення й марксистсько-ленінська методологія. Наука,

освіта, культура потребували для свого розвитку нових принципів і методів дослідження. Сучасна криза методологій наукових досліджень ставить перед ученими завдання пошуку принципів і методів аналізу процесів, що відбуваються в добу цивілізаційної глобалізації. Указана проблема постає ще з більшою гостротою в такій порівняно молодій науковій галузі, як культурологія. Саме аналіз методологічних можливостей компаративістики стосовно процесів, що відбуваються в галузі культури, культурології, являє для автора особливий науковий інтерес, зокрема — застосування культурологічної компаративістики до висвітлення генези й еволюції моделі культурного простору в часі та глобалізаційному вимірі. Адже аналіз методологічних можливостей компаративістики свідчить, що їх застосування до питань культури, культурології в умовах глобалізаційної цивілізації дозволяє вирішити деякі суперечливі та складні проблеми. Так, за допомогою культурологічної компаративістики, її принципів та методів можна висвітлити генезу й становлення моделі просторового поля культури, окреслити змістовну складову культурного поля та глобалізаційної культури, показати процеси взаємодії в діалоговому режимі культур різних народів, які поряд із формуванням глобалізаційної культури одночасно сприяють культурологічним процесам національної самоідентифікації.

Останнім часом дефініція “культурний простір” все частіше згадується в науковій літературі. При цьому вона трактується в найрізноманітніших варіантах. Кожний автор вкладає в нього своє тлумачення, тому посилюється розрив між прочитанням і різними трактовками цього поняття та його первісним змістом. Сам термін “простір” являє собою визнаний науковий концепт, а його наукове осмислення має давню історію. Вивчення простору як форми матерії почалося, як відомо, в античній філософії. З часом визначилися два підходи. З одного боку — це був субстанційний підхід, який розглядав простір як умістище, з другого, — атрибутивний, який визнавав простір як порядок речей. Ці підходи були притаманні й філософії Нового часу. В той же час з формуванням концепції світової історії людства виникає нове поняття — “соціальний простір”. Воно характеризується тим, що у ньому розрізнені історичні епохи аналізувалися в єдиному історичному просторово-часовому потоці. У другій половині XIX ст. в осмисленні простору

починає домінувати тенденція до його диференціації. Остання базувалася на розмежуванні видів діяльності людини, що формують свої простори. За цією теорією людська діяльність формує свій життєвий простір, який мав бути основою людського існування. Так з часом людина стала об'єктом і суб'єктом фізичного й соціального простору, як зазначав Е. Гусерль [6].

У західній філософії із середини XX ст. виокремлюється тенденція формування смислового поля культурного простору та відбуваються трансформації наукових уявлень про простір як такий. Простір і час у філософії сприймалися як співвідносні явища, які можуть мінятися місцями.

У другій половині XX ст. розробка теорій просторових уявлень у філософії значно активізується. Посилилися наукові пошуки нової просторово-часової картини світу, яка б поєднала фізичний Космос і свідомість. Саме у цих пошуках основне місце відводилось змісту поняття “культурний простір”. Воно базувалося безпосередньо на явищах свідомості людини та її діяльності. При цьому розбіжності між поняттями вбачаються у відношенні до людини як сприймаючого суб'єкта [9].

Ця антропологічна складова в розумінні простору як форми матерії і культури ще більше поширюється в гуманітарній науці XX ст. При цьому існуючі уявлення про простір як умістище та простір як порядок речей залишилися практично без змін. До цих уявлень додалися образні — простір, як спосіб протяжності (О. Шпенглер [24]), простір, як система, що самоорганізується (І. Пригожин [19]), простір, як місце вкоріненості людської екзистенції (М. Хайдеггер [23]), простір, як розподільна структура (Ж. Бодрійяр [2]).

Цікаво, що саме в культурному просторі допускалося існування минулих і сучасних пластів культури. Обґрунтовується твердження про простір як дійсний елемент культури, а культурний простір трактується як система регулятивних основ людської діяльності та її знаково-символічного змісту, що знаходить втілення у різноманітних продуктах культурної практики. До того ж, кожний культурний простір сприймається як органічне ціле, складові якого поєднані спільними цінностями [2; 9; 19; 23; 24].

Слід зауважити, що різноманітні теоретичні розробки вказаної проблематики мали свої особливості. Так, наприклад, у структуралізмі людина була вилучена із культурного ландшафту. З точки зору

цього напрямку, вона має жити та розвиватися за своїми законами. Дерріда [8] описував оточуючий людину культурний ландшафт, як "...щось на зразок архітектури покинутого (або незаселеного) міста, яке... покинули люди. У цьому місті ще живуть деякі привиди культури, фантоми значення, що тільки і стримують його від переходу в природний стан" [5]. З іншого боку, разом із падінням провідної ролі структуралізму в західній філософії переглядається й уявлення про культурний ландшафт і культурний простір. Останній став співвідноситися з деяким ідеальним тілом, що формує світогляд людей [5; 8].

Показово, що одним із факторів діалогу різних етнічних культур у полікультурному просторі була і є мова. Адже завдяки мові й через мову, людина пізнає іншу культуру, інший світ і таким чином також відбувається взаємодія культур, виявляється їх самоідентичність. Характерно, що в даному випадку лінгвістика формує розуміння моделі культурного простору через лінгвоментальні структури, які наявні у свідомості людини та притаманні мові. Предметом подібного вивчення найчастіше є простір у міфі, билині, казці, епосі, авторському художньому творі, та у цілому в мистецтві [18].

Таким чином, культурний простір містить різноманіття культурних текстів, які відіграють специфічну роль у діяльності людей. Тексти культурного простору надають можливість пізнавати й зворотну сторону світу. Про це йдеться в працях М. Хайдеггера [23], М. Мерло-Понті [15] Ж. Делеза [7]. При цьому співвідношення культурного простору з текстом, як правило, не співпадає. Адже текст являється лише частиною культурного простору.

У західноєвропейській науці виник спеціальний напрям, що вивчає культурні простори — проксемика. Вчені стверджують, що простір наділяється певними значеннями, які видозмінюються від однієї культури до іншої. Самі ж простори, включаючи культурний, мають позитиви й негативи [9].

Отже, культурний простір створює людина, хоча з часом він набуває самостійного існування, втілюючи образну, ілюзорну модель оточуючої дійсності. З іншого боку, культурний простір утілюється в реальних діях людини, її творчості. І саме завдяки контролю над простором людина тримає у своїх руках усі варіанти своїх взаємовідношень.

Через процес формування моделі культурного простору, людина формує свій спосіб бачення світу. Культурний простір впливає на людину як через

створення зовнішніх знакових форм (архітектура, інтер'єр, костюм тощо), так і через зміну способу життя. Будучи живою істотою, людина росте, функціонує, бачить як перед нею розкривається простір, нерухомі координати якого перетинаються в ньому самому [9; 16].

У просторі постмодерну, наприклад, співіснує безліч пластів моделей культурного простору, які перетинаються. При цьому людина дедалі усе більше поглинається культурним простором, який формує відповідний тип людини. Культурологічна думка кінця ХХ ст., трактуючи поняття "культурний простір", ставить, як правило, на перший план саму проблему людського існування.

Нині в межах культурологічного дослідження культурного простору сформувалося декілька підходів.

Розглянемо основні з них. Так, використовуючи інформаційний підхід, А. Моль тлумачить культурний простір виключно як простір комунікативного процесу, що забезпечує передачу знань від колективного рівня індивідуальному та, по суті, виконує функцію посередника [16]. З іншого боку, завдяки семіотичному підходу, Ю. М. Лотман аналіз моделі культурного простору проводить на основі матеріалів центрально-периферійної системи. У дії системи виділяються деякі особливості, що виявляються в зонах культурних контактів: естафетність, діалогічність і збільшення суми виробленого соціумом культурного продукту порівняно із сумою засвоєного [14].

Зовсім інший, міфологічний підхід, запропонував М. С. Каган. На його думку, проблема простору, де існує людина та світ, міститься в міфології. Освоєння простору привело людство до створення різних концепцій: матеріального, філософського, релігійного та художнього просторів, а також до розуміння сторін світу, "верху" та "низу", категорій "близько /далеко" [12] тощо.

Заслуговує на увагу й аксіологічна концепція С. М. Іконнікової. Вона, наприклад, розглядає "простір як культурно-інтегруюче начало існування та розвитку народів і як цінність" [10, 39]. На основі глибокого ретроспективного аналізу різних трактатів культурного простору вона виявила його складну архітектоніку, а також важливі властивості — багатовимірність і динамізм [11]. С. М. Іконнікова підкреслила, що процеси глобалізації сприяють поширенню таких культурних моделей, які

розглядаються як загальнозначимі в межах єдиного інформаційно-комунікативного поля та забезпечують глобальну інтеграцію культур. До того ж, символи ідентичності часто формуються за межами простору національної культури. Спираючись на положення про силові поля, автор припускає, що в процесі глобалізації різні національні культури можуть утворювати цілісне ментальне поле, єдиний контекст, в якому різноманіття буде умовою сталості всієї цілісності [11].

У концепції моделі культурного простору, що міститься в публікаціях В. П. Большакова [3], розглядається культурний простір не лише як “умістище” культурних цінностей, артефактів культури, культурних процесів. Культурний простір, стверджує він, це те, “що культура, виникаючи та розвиваючись, породжує та змінює” те, що, “виникнувши, активно впливає на культуру, яка його породила” [4]. Він також підкреслює, що територіальні, політичні простори не завжди збігаються з просторами культурними, що є підтвердженням рухомості й прозорості меж моделей культурних просторів та свідчить про існування пограничних просторів, які характеризуються формуванням і розвитком пограничних культур [3; 4].

У зв'язку з глобалізацією цивілізаційного світу виникають різні концепції моделей культурного простору. Найпотужнішою з них, на наш погляд, є теорія “глобальної культури”. Проблема розгляду світу як єдиного цілого — через універсалізацію формату культури і світобачення та локалізацію їх змісту, наприклад, розглянута в працях Р. Робертсона [20], котрий увів до наукового обігу поняття “глобальна культура” і одним із перших висунув теорію глобальної культури. Ця теорія змінила домінуючі в науці уявлення про глобалізацію як про суто соціально-економічний процес, який привів до побудови єдиного світу глобального поширення капіталістичної системи.

Цікаві узагальнення містяться в роботах У. Рос-тоу. Він диференціював світовий простір на центр, напівпериферію та периферію — за ступенем розвитку національних економік [26]. У теорії “світу як єдиного цілого” Р. Робертсон стверджує, що саме культура, яка репрезентує інтереси, тенденції збереження та відтворення соціокультурного розмаїття, покликана відігравати роль “глобального контексту” [20].

Р. Робертсон сформулював теорію “глобальної

культури”, враховуючи культурно-історичні процеси розвитку міжкультурних взаємодій. При цьому він виділив п'ять історичних фаз формування глобального контексту, починаючи з XV ст. Останню, п'яту, фазу, що розпочалася, на його думку, у третій чверті XX ст., він характеризує безпрецедентно стрімким розвитком комунікаційних засобів і консолідацією глобальної інформаційної системи. Реальність глобалізації, за Р. Робертсоном, постають як суперечливі процеси, глобальні за своїм масштабом, але змістовно специфіковані. При цьому змістовна специфікація диктується локальним середовищем, в якому вона відбуваються [20].

Слід зауважити, що для нашої статті має інтерес трактування концептуальних ідей М. Кастельса, який визначив ідентичність, як “джерело суті та життєвого досвіду людини”. Дійсно глобалізація культури сприяє формуванню таких рис ідентичності, які протистоять логіці домінуючих на рівні національної держави культурних і соціальних моделей [13].

Перспективи розвитку глобальної культури пов'язані в теорії Р. Робертсона з моделями можливого впорядкування транснаціонального культурного простору в руслі соціальних взаємодій. Ці моделі названі Р. Робертсоном “образами світового порядку”. Саме вони апелюють до введеної німецьким філософом і соціологом Ф. Тенісом дихотомії “громада — суспільство”. Р. Робертсон пропонує чотири моделі — два варіанти світової громади: “глобального села” та два варіанти світового суспільства — “глобального міста”. Кожен з них є своєрідним типом соціокультурної організації транснаціонального культурного простору [20; 22].

До того ж Р. Робертсон питання співвідношення приватного та суспільного і проблему гомогенності й гетерогенності глобальної культури розкриває за допомогою введеного ним поняття “глокалізація”. Концептуальний зміст поняття “глокалізації” вказує на зростання в процесі історичного формування світу як єдиного цілого тенденції універсалізації формату культури і локалізації її змісту. Крім того, в концепції Р. Робертсона обґрунтовано ідею релятивізації різних культур в умовах глобальності. Останній факт дає змогу забезпечити множинність інтерпретацій глобального контексту учасниками міжкультурних взаємодій [20].

Таким чином, зважаючи на теорію глобальної культури Р. Робертсона, формування транснаціонального культурного простору розглядається як

тривалий процес, динаміка якого визначається логікою поетапної універсализації формату культури та виникненням різноманітних модусів її локального змісту. Відповідно до цього стають усе різноманітнішими набори групових та індивідуальних ідентичностей, зв'язок яких з національними культурними і соціальними моделями поступово послаблюється [13; 20-22].

Одночасно згадаємо й теорію глобальної культури американського антрополога А. Аппадуря, яка сформувалася в середині 90-х рр. ХХ ст. Саме в ній обгрунтовано новий концептуальний та понятійний апарат, сфокусований на розгляд сучасних глобалізаційних процесів. Методологічною основою в його аналітичних побудовах є уявлення про “організований хаос” як спосіб існування моделі транснаціонального культурного простору. А. Аппадуря виокремлює п'ять поширених по планеті потоків, що фундують ландшафти глобальної культури. До них він відносить етноландшафти, медіаландшафти, техноландшафти, фінансові ландшафти, ідеоландшафти. Названі ландшафти відіграють роль конструктивного матеріалу для моделювання безлічі “уявних світів”. Останні являють собою історично усталені індивідуальні та групові уявлення людей, які населяють планету. Співвідношення повсякденного існування сучасної людини з уявними світами, за А. Аппадуря, є суттєвим фактом глобалізації культури [25].

Взаємодію між цими п'ятьма ландшафтами А. Аппадуря трактує за допомогою системно-синергетичного підходу, який дозволяє розглядати динаміку різноманітних неупорядкованих культурних форм. Для характеристики генези нової глобальної організації світобачення та культури А. Аппадуря пропонує такі поняття, як “локальність”, “сусідство”, “постнаціональний світ” і “трансакція”. Так, локальність він трактує як особливий місцевий контекст взаємодії й одночасно — аспект соціального життя. У цьому сенсі зміст локальності протилежний визначенню поняття “сусідство”. Сусідство, за А. Аппадуря, — це угруповання в просторі, реальному чи віртуальному. Такий простір має потенціал до соціального відтворення у глобалізованому світі, якому властиві детериторіалізація, поширення діаспор і транснаціональні зв'язки тощо [25]. Аналізуючи еволюцію моделей транснаціонального культурного простору ряд вчених звертали увагу на роль людини в цьому про-

цесі, особливо якщо вона мігрує. Так, зауважимо, що в ході вказаного процесу такі складові транснаціонального культурного простору як глобальна мобільність і локальна скутість поступово змінюють образ глобального світу. Той же Ж. Агталі вказує на небезпеку перетворення самої людини на об'єкт ринку. У зв'язку з цим він звертає увагу на виникнення глобальної культури “індустріального канібалізму” та процес культурної мутації людини [1].

Головними дійовими особами ХХІ ст. стають номади — міграція багатих чи бідних, привілейованих чи знедолених. У публікаціях Альберта Нальчаджяна, наприклад, вказується, що номадизм — частий випадок загальнішої адаптивної стратегії відходу від фрустрації й стресу, викликаних девальвацією національних цінностей. Номадизм — один із прикладів комплексної етнічної регресії, коли в представників певного етносу чи в усього етносу в цілому виникає бажання до переселення в інші краї та збереження старої системи цінностей чи побудови нової [17].

Особливою прикметою глобального мандрівника є нормандичні предмети, які вирізняються портативністю та здатністю забезпечити їх володареві відносно високий ступінь автономності. Подібні характеристики зменшують традиційну прив'язку до часу та місця. Основним призначенням таких предметів, функціонування яких ґрунтується на певній, умовно кажучи, мікросхемі, є мета — маніпулювання інформацією. З часом зосереджуючи в собі життя, а також умовні цінності тих, хто їх створює та потім використовує, вони стають немовби продовженням людських органів чуття, біологічних функцій тощо [1; 17].

Характерно, що одним із компонентів формування моделей транснаціонального культурного простору є культурна традиція, яка пов'язана з космополітизмом як формою ідентичності. Для індивідів, залучених до процесу культурної гібридизації, межі історико-культурних регіонів утрачають своє колишнє значення. Процеси взаємодії в транснаціональному культурному просторі ведуть до виникнення, так званої, гібридної в культурному сенсі світової еліти, яка являє собою певну особливу спільність людей, котрі об'єднані своєю участю в міжнародній політиці, наднаціональних наукових, культурних, громадських та інших організаціях, роботою в засобах масової комунікації. Отже, учені, художники, музиканти, архітектори, театральні діячі та кінемато-

графісти тощо, чия професійна практика базується переважно на міжнародному рівні, стають центром гібридизації світобачення й культури. Зауважимо, що подібні форми гібридизації мають і руйнівні тенденції, які загрожують як розривом з історико-культурним минулим, так і соціокультурною уніфікацією та знеособленням [1; 17; 22].

Висновки. Таким чином, аналізуючи літературу за вказаною проблематикою, можна стверджувати, що перед науковцями і, перш за все, культурологами, постає необхідність виявлення динаміки формування моделей транснаціонального культурного простору сучасного світу та визначення методологічних підходів до їх вивчення і творення базових характеристик. Вирішенню цього питання має сприяти визначення динаміки формування глобального світобачення, глобальної макроетики, глобальної літератури, мов транснаціонального спілкування, ролі Інтернету як нової соціальної реальності й дослідницького інструменту, ролі театру, кіно засобів медіакомунікацій тощо.

Формування моделей транснаціонального культурного простору, як єдиного поля реальних і віртуальних різнорівневих міжкультурних взаємодій, має сприяти розвиткові глобальних форм взаємозв'язку та взаємовпливу явищ культури. Слід зауважити, що дослідження процесів формування моделей транснаціонального культурного простору можливе через звернення до усталених в культурології концепцій простору національної культури та її сутності. Останнє, як відомо, пов'язане з цивілізаційною глобалізацією. Саме тому й необхідно також підсумовувати основні характеристики глобалізації, необхідні для розуміння переходу від переважно національного (локального) до транснаціонального влаштування культурного простору. При цьому підкреслимо, що взаємозалежність країн сьогодні досягає небувалих масштабів. Усі країни світу опинилися перед необхідністю забезпечення свободи комунікації та пересування. І будь-яка серйозна проблема однієї країни стає проблемою для решти світу.

Література:

1. *Аттали Ж.* На порозі нового тисячелеття: пер. с англ. / Ж. Аттали. — М.: Междунар. отношения, 1993. — 135 с.
2. *Бодрийяр Ж.* В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. Н. В. Сулова — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. — 96 с.
3. *Большаков В. П.* Своеобразие культуры Нового времени в ее развитии от Ренессанса до наших дней : учеб. пособие / В. П. Большаков, К. Ф. Завершинский; под ред. В. П. Большакова. — Великий Новгород: НовГУ, 2000. — 90 с.
4. *Большаков В. П.* Провинциальность культурных пространств нынешней России / В. П. Большаков // Культура российской провинции: прошлое, настоящее, будущее: материалы круглого стола. — СПб., 2005. — С. 7.
5. *Гурко Е.* Тексты de-конструкции: [Жак Деррида. La Difference] / Елена Гурко. — Томск: Водолей, 1999. — С. 36.
6. *Гуссерль Э.* Собрание сочинений. Т. 1. Феноменология внутреннего сознания времени / Эдмунд Гуссерль; под ред. В. И. Молчанова. — М.: Логос: Гнозис, 1994. — 162 с.
7. *Делез Ж.* Логика смысла / Жиль Делез; пер. Я. Я. Свирского; коммент. М. Фуко. — М.: Раритет; Екатеринбург: Деловая кн., 1998. — 480 с.
8. *Деррида Ж.* Che cos'è la poesia / Ж. Деррида; пер. и примеч. М. Маяцкого // Логос. — 1999. — № 6. — С. 140–143.
9. *Эко У.* Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. — СПб.: Петрополис, 1998. — 432 с.
10. *Иконникова С. Н.* Архитектоника культурного пространства / С. Н. Иконникова // Философия культуры: материалы 1-го Всерос. филос. конгресса. — Л., 1977. — С. 38–42.
11. *Иконникова С. Н.* Культурология в системе гуманитарных наук : междисциплинарные взаимосвязи / С. Н. Иконникова // Гуманитарий. — СПб., 1995. — № 1. — С. 73–83.
12. *Каган М. С.* Философия культуры : становление и развитие: учеб. пособие / М. С. Каган. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1995. — 309 с.
13. *Кастельс М.* Інформаційне суспільство та держава добробуту: фінська модель: пер. з англ. / Кастельс Мануель, Хіманен Пекка. — К.: Ваклер, 2006. — 230 с.
14. *Лотман Ю. М.* Внутри мыслящих миров: человек — текст — семиосфера — история / Ю. М. Лотман. — М.: Языки рус. культуры, 1996. — 464 с.
15. *Мерло-Понти М.* В защиту философии / М. Мерло-Понти. — М.: Изд-во гуманит. лит., 1996. — С. 8–9.
16. *Моль А.* Социодинамика культуры / А. Моль. — Изд. 3-е. — М.: URSS ЛКИ, 2008. — 405 с.
17. *Налчаджян А.* Этногенез и ассимиляция: психологические аспекты / Альберт Налчаджян. — М.: Когито-Центр, 2004. — 214 с.
18. *Orientalia et Classica.* Вып. 6. Аспекты компаративистики: тр. Ин-та восточ. культур и античности. — М.: Изд-во РГГУ, 2005. — 502 с.
19. *Пригожин И. Р.* Кость еще не брошена. Послание будущим поколениям: (приложение физических наук к изучению осмысления развития цивилизаций) / И. Р. Пригожин // Наука и жизнь. — 2002. — № 11. — С. 4–9.
20. *Робертсон Р.* Дискурсы глобализации: предварительные размышления / Р. Робертсон, Х. Хондкер // Россия и современный мир. — 2001. — № 1(30). — С. 215–218.
21. *Теннис Ф.* Общность и общество / Ф. Теннис // Социол. журн. — 1998. — № 3/4. — С. 207–215.
22. *Филиппов А. Ф.* Теннис как основоположник немецкой социологии / А. Ф. Филиппов // История теоретической социологии: в 5 т. — М., 1997. — Т. 1. — С. 340–350.
23. *Хайдеггер М.* Феноменология и трансцендентальная философия ценности / М. Хайдеггер. — Киев: Cartel, 1996. — 116 с.
24. *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Гештальт и действительность / О. Шпенглер; пер. с нем. К. А. Свасьяна. — М.: Мысль, 1993. — 663 с.
25. *Appadurai Arjun* Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. — Minnesota: University of Minneapolis Press, 1996. — P. 37.
26. *Rostow W.W.* Concept and Controversy: Sixty Years of Taking Ideas to Market / W. W. Rostow, — 2003. — P. 92.